

NYERE DANSKE KOMMENTARER TIL DET NY TESTAMENTE

Af Per Bilde

1. Indledning

I 1980'erne og da især i de allersidste år har man kunnet observere en betydelig vækst i produktionen af dansk litteratur til *Det nye Testamente* (herefter NT). For det første er der kommet hele tre disputatser, nemlig Mogens Müllers om udtrykket »Menneskesønnen« i evangelierne (1984), Mogens Stiller Kjærgaards om metafor og parabel i de synoptiske evangelier (1986) og Helge Kjær Nielsens om helbredelse og forkyndelse hos Jesus og i den ældste kirke (1987).¹ For det andet har vi set en række monografier som Gert Hallbäck's om stukturalisme og eksegesi (1983), Johannes Nissens om etik i den ældste kristendom (1985), Aage Pilgaard's om Jesus som undergører (1983) og Niels Willerts om Pilatus i den samtidige jødedom og kristendom (1989).² For det tredje ser vi i disse år flere interessante antologier eller samleværker som bind 1 fra *Forum for bibelsk eksegesi* (1988) og et værk med hermeneutiske afhandlinger (1989), som udgør det første bind i en ny kommentar-serie: *Dansk kommentar til Det nye Testamente*, som under redaktion af Sigfred Pedersen skal komme på Aarhus Universitetsforlag.³ For det fjerde fortsætter væksten i oversættelser til dansk af vigtige antikke tekster af betydning for kristendommens tilblivelse.⁴ Dertil kommer for det femte oprettelsen af hele to kommentar-serier til NT, nemlig den just nævnte på *Aarhus Universitetsforlag* og desuden *Det danske Bibelselskabs*, som kom i gang allerede i begyndelsen af 1980'erne, og i hvilken allerede en halv snes kommentarer har set dagens lys.⁵

I forhold til 1960'erne og 1970'erne, som - hvad litteratur til NT angår - især prægedes af Niels Hyldahls og Bent Noacks monografier,⁶ er der tale om en betragtelig forøgelse, som naturligvis hænger sammen med udvidelsen af staben på de nytestamentlige institutter ved universiteterne i København og Århus netop i 1970'erne og 1980'erne. Denne vækst i produktionen kan også hænge sammen med de nybrud i den

Review-artikel

internationale udforskning af NT (og *Det gamle Testamente*, herefter GT), som vi har været vidner til i den samme periode. Hermed tænker jeg på strukturalismen, semiotikken og de øvrige litterært orienterede skoler, som sammen med nybrud inspireret af antropologi og sociologi samt af enkelte store nytænkere som René Girard har inspireret også den nytestamentlige forskning gennem det sidste årti.⁷

Det er på denne baggrund, vi bør vurdere de mange kommentarer, der udkommer på dansk i disse år. Og jeg vil under præsentationen af de nyeste af disse derfor også overveje, om og i hvilken grad de har formået at bringe nogle af de nye betydningsfulde indsigter videre til de danske bibellæsere, som gennem de seneste årtier er vundet i den internationale forskning.

I det følgende præsenterer, kommenterer og vurderer jeg - i en så kortfattet form som muligt - en række udvalgte danske kommentarer til NT (se listen s. 104). Derefter følger til afslutning et opsummerende afsnit, i hvilket jeg mere generelt forsøger at vurdere de omtalte kommentarer samt selve denne genre, som vi jo ikke rigtigt kender nogen parallel til uden for bibelfagene.

2. Præsentation og kritisk vurdering

I dette afsnit præsenteres først generelt Det danske Bibelselskabs kommentarserie til NT. Derpå følger i alfabetisk orden hver enkelt af de ovenfor anførte kommentarer.

Alle de nytestamentlige kommentarer i Bibelselskabets serie er forsynet med et enslydende forord, af hvilket det fremgår, at selskabet dermed vil »...tilbyde bibellæsere en hjælp til at forstå de bibelske skrifter i deres tidshistoriske sammenhæng og deres betydning for mennesker i dag« (s. 3). Forordet taler endvidere om nogle generelle »...af redaktionen afstukne rammer«, inden for hvilke de enkelte forfattere »...har haft frihed til at præge udlægningen af det skrift, de fortolker« (s. 3).

Disse rammer omtales i øvrigt ikke, men de fremgår i nogen grad indirekte af den udformning, som hver enkelt kommentar faktisk har fået. Det synes således klart, at forfatterne har fået besked om helt at undgå debat med andre forskere. Endvidere synes de at være blevet anmodet om kun i undtagelsestilfælde at citere nyere (teologiske og eksegetiske)

forfattere. Det er således påfaldende, at mens kirkefædrene og reformatorerne (især Luther) - samt ganske ofte Den danske Salmebog - jævnligt citeres, så sker det kun yderst sjældent, at moderne forskere (bortset fra forfattere til andre kommentarer i Bibelselskabets serie) nævnes.⁸ Kommentarerne i denne serie er heller ikke forsynet med litteraturliste eller registre, ligesom man i øvrigt ikke finder noget kort over Palæstina og den mediterrane verden. Disse mangler er beklagelige.

a. Niels Hyldahls kommentar til Tessalonikerbrevene

Hyldahl forklarer gennemgående teksterne i lyset af deres nærmere og fjernere paulinske - og øvrige nytestamentlige og antikke jødiske - kontekst. Generelt argumenteres der (sprogligt og litterært) for, at 2. Tess. er ægte (s. 16-18, 85 og 91), at begge brevene er affattet i Korint i 49-50 (s.15), og at 1. Tess. 2,14-16 er ægte (s. 43-46).

Hovedanledningen til begge brevene er ifølge Hyldahl usikkerhed i menigheden om de eskatologiske begivenheder. Dødsfald har skabt uvished om de afdødes skæbne, hvilket er baggrunden for det første brev. Og Paulus' udredninger om parusien og de dødes opstandelse i 1. Tess. 4-5 har ifølge Hyldahl fremkaldt en forstærket forventning om parusiens nærhed, en forventning, som Paulus i 2. Tess. 2 atter tager brodden af, fordi også den er blevet misforstået (s. 21, 27, 48-51, 54, 60-72, 80-82 og 88-90).

Det er velgørende, at Hyldahl (s. 85) tager solidt fat i en af de mange fordomme, der præger vor tids danske og vestlige læsning af Paulus, nemlig den fikse idé, at Paulus *ikke* skulle kunne acceptere tanken om *dom efter gerninger* (jf. 2. Tess. 2,5-10; Fil. 1,28 og andre steder). Hyldahl gør endvidere op med den stereotyp, at »den glødende udmaling af de sidste tider kun er mulig inden for jødedommen...«, mens kristendommen skulle være fri for den slags plat apokalyptik (s. 85). Det er ligeledes forfriskende, at modsætningen mellem 2. Tess. 2,14-16 og Rom. 9-11 anerkendes (s. 43f.).

Derimod står jeg kritisk over for Hyldahls forsøg (s. 8) på at vise, at Paulus' lære om retfærdiggørelse ved tro alene, der ikke findes formuleret i Tessalonikerbrevene, alligevel godt kan hævdes at have eksisteret, da disse breve blev affattet. Det faktum, at denne sag netop ikke nævnes

Review-artikel

heri, bør dog efter min mening snarere få os til at overveje, om »retfærdiggørelseslæren« virkelig er så central hos Paulus, som vi på grund af den lutherske tradition er vant til at mene.⁹

Jeg tror, at Hyldahl har ret i, at spørgsmålene om Jesu genkomst og de dødes opstandelse er hovedårsagen til, at Paulus skrev Tessalonikerbrevene. Jeg synes derimod, at Hyldahl bagatelliserer betydningen af, at Paulus' oprindelige forkyndelse i Tessaloniki åbenbart slet ikke indeholdt noget om de dødes opstandelse (s. 21 og 60-63), og især af, at Paulus tydeligvis tog fejl i sin forventning om, at Kristus ville komme igen i en meget nær fremtid (s. 14). Denne skuffelse var formodentlig så betydningsfuld, at den foranledigede en afgørende transformation af væsentlige led i den kristne religion.¹⁰

b. Eva Meiles kommentar til Romerbrevet

Eva Meile slutter sig med sin velskrevne lille kommentar til den reformatoriske tradition, der anser Romerbrevet for NT's fornemste skrift og det klareste udtryk for kristendommen (s. 8-9). I forlængelse heraf tolker hun Romerbrevet som en moden og afklaret præsentation af Paulus' teologi (s. 10 og 142). Baggrunden for brevet finder Meile i et personligt behov hos Paulus for at afklare og sammenfatte sin teologi (s. 12). Hovedtanken både i denne og i Romerbrevet bestemmer hun da også uden vaklen som tanken om retfærdiggørelse af tro alene (s. 14).

Med valget af denne klassiske lutherske tolkningsvinkel på Romerbrevet (primært forstået - ikke som et virkeligt brev, skrevet i en konkret situation - men som en teologisk afhandling om frelsen i Kristus) løber Meile naturligvis ind i en række vanskeligheder. En af dem er Rom. 2,5-10, som på klassisk jødisk vis docerer *dom efter gerninger* (s. 40-41, jf. 38), et sted, som for klassiske lutherske fortolkere næsten nødvendigvis ender i bortforklaringer. En hermed forbunden vanskelighed støder Meile på i Rom. 3,31 - »Sætter vi da loven ud af kraft ved troen? Nej, langt fra! vi stadfæster loven« (jf. f.eks. Mat. 5,17-20) - som hun ganske logisk intet har at bemærke til (s. 53-55). Med den valgte tolkningsvinkel er efter min mening ligeledes forbundet Meiles vanskeligheder med at fortolke det centrale sted Rom. 8,3-4, hvor det siges, at formålet med frelsen i Kristus er »at lovens krav skulle opfyldes i os, som ikke vandrer efter

kødet, men efter Ånden« (jf. Rom. 6, s. 81-86). Hun har meget godt at sige om v. 3, men intet til det helt grundlæggende v. 4, som antagelig bør læses i sammenhæng med 2,5-10; 3,31 og kap. 6. Derfor kan Meile heller ikke få kap. 7 og kap. 8 til at hænge sammen. Hun læser med sin lutherske tradition Rom. 7 som en tekst om den *kristnes* besværligheder (jf. *simul justus et peccator*) - og løber sig derved staver i livet. Men denne tolkning er tydeligvis forkert: Rom. 8 er tydeligt markeret som modsætning til kap. 7, som derfor beskriver menneskets håbløse situation *før* eller *uden* frelsen i Kristus. Det lever da i slaveri under syndens (*hamartia*) magt. Kristi soteriologiske hovedfunktion er ifølge 8,3 just den at knuse *hamartia*. For Paulus drejer hele pointen i Kristi frelsende indsats sig netop om at bryde syndens lammende magt for derved at skabe mulighed for, at de, der hører ham til, nu endelig bliver i stand til at handle *uden synd*. Derfor er der heller intet problem i den kendsgerning, at Paulus taler om dom efter gerninger (jf. henvisningen til Hyldahl ovenfor).

Eva Meiles overskuelige Romerbrevskommentar er ellers tiltalende i flere henseender: Den er skrevet i et levende og klart sprog, og den genopliver den ellers forsvundne tanke om Paulus som mystiker (s. 88-89),¹¹ ligesom forfatteren klogt betoner, at Paulus' teologi ikke kan skilles fra hans etik (s. 54-55 og 130).

Heroverfor står imidlertid de indvendinger, jeg her har anført, samt adskillige andre. Af disse vil jeg nøjes med at nævne én, som jeg ligeledes kan fremføre mod flere af de øvrige kommentarer i Bibelselskabets serie, nemlig den, at forfatteren umærkeligt glider fra den eksegetiske og historiske kommentars genre til den derfra helt forskellige, som består i opbyggelig meditation og prædiken (jf. Meile, f.eks. s. 17-20, 32-33, 47, 74, 85-86 osv.).

c. Mogens Müllers kommentar til Mattæusevangeliet

Müllers velformulerede arbejde repræsenterer på flere måder en fornyelse i Bibelselskabets kommentarserie. Hans indledning til skriftet er langt fyldigere end i seriens øvrige værker. Han anfører i større udstrækning end disse græske og hebraiske udtryk (naturligvis i transkription og med oversættelse, f.eks. s. 37, 74, 166 og 201). Endelig er denne

Review-artikel

kommentar mere detaljeret og tekstnær end de fleste andre i serien.

Müllers bog er endvidere - af en evangeliekommentar at være - et særdeles helstøbt værk. Det hænger sammen med, at forfatteren fra først til sidst har lagt sig fast på ét aspekt eller ét »lag« i evangeliet, nemlig det redaktionelle; i forlængelse heraf holder han sig til én metode, nemlig den »redaktionshistoriske«, ligesom han læser Mattæusevangeliet ud fra én hypotese, nemlig den, at evangeliet skal læses i lyset af *Jeremias-* og *Ezekielbøgernes* tale om en kommende ny pagt (s. 26-32, jf. 66). Det er et meget givtigt udgangspunkt at koncentrere opmærksomheden om GT's rolle og betydning som producent af teologi, historie og til sidst de bøger, der kom til at udgøre NT (jf. s. 333). På denne måde lykkes det Müller at kaste nyt lys bl.a. over et så centralt begreb som *retfærdighed* i Mattæusevangeliet (jf. især s. 50-51).

Den redaktionshistoriske koncentration medfører dog efter mit skøn også en svaghed ved Müllers kommentar, nemlig den, at de litterærkritiske, synoptiske, traditionshistoriske og religionshistoriske problemer, som faktisk er af så stor betydning i evangelieforskningen, her forsvinder næsten helt ud af billedet. Men velfunderede redaktionshistoriske konklusioner lader sig nu engang kun opnå i et samspil med et systematisk arbejde med de traditionshistoriske »lag«. Det demonstreres f.eks. af kommentaren til Mat. 10,5 (s. 133-134) og 19,17-20 (s. 231-232). Disse tekster skriger på historisk analyse. På samme måde er det både synd og skam, når en rent redaktionshistorisk tilgang til tekster som 10,23 (s. 136); 16,28 (s. 201-202) og 24,48 (s. 295) afskærer forfatteren fra historisk indsigt i den tidlige kristne nærforventnings udvikling (jf. teksterne, der er anført i note 10 ovenfor). Endelig er det for mig at se en oplagt mangel, at man i en evangeliekommentar næsten intet hører om den historiske Jesus. Her må det dog retfærdigvis nævnes, at Mogens Müller principielt synes at være af den skeptiske anskuelse, at den historiske Jesus i praksis er umulig at nå ad historisk-kritisk vej (jf. s. 33, 181-182, 203 og 249).¹²

Men også på selve det redaktionshistoriske niveau kan der rejses indvendinger mod Müllers kommentar: Der er til vigtige steder i Bjergprædikenen som 5,17-20 (s. 75-77) og 5,43-48 (s. 85-88) endnu ikke opnået fuld fordomsfrihed med hensyn til at erkende, hvad disse forbløf-

fende tekster i virkeligheden siger. Og til 6,1 ff. svækkes tekstens bramfrie udsagn om *løn* og *gengæld* (s. 86 ff., jf. 72, 136, 138 og 211).

Det vil sige, at selv Mogens Müllers på mange måder selvstændige og banebrydende kommentar over for læserne stadig udpeger alt for få af de reelle problemer, som faktisk eksisterer i evangeliet (f.eks. 5,17-20. 48; 10,23; 13,10-17 og 16,16-18), for alvor at gå i clinch med dem. Mattæusevangeliet virker i denne fortolkning noget glattere og enklere, end det i virkeligheden er. Kan det være meningen med en kommentar?

d. Nepper-Christensens kommentar til Mattæusevangeliet

Det er glædeligt, at det endelig lykkedes Nepper-Christensen at færdig- og offentliggøre denne kommentar, som han har arbejdet på i så mange år. Grundlæggende kan det siges, at han i kommentaren udfolder de synspunkter, som han fremlagde i sin disputats om Mattæusevangeliet i 1958.¹³

Også Neppers kommentar udmærker sig ved en fyldig indledning (s. 10-27), i hvilken han opridses sit syn på alle væsentlige problemer i Mattæusevangeliet. Udgangspunktet for Nepper er spændingen mellem 10,5 og 10,23 på den ene side og 28,19-20 på den anden side, altså konflikten mellem »partikularisme« (og nærforventning) og »universalisme«. Denne spænding søges udlignet ved den antagelse, at Mattæusevangeliet's læsere var jødiske kristne i Antiokia, hvor man samtidig var begyndt at tilbyde det kristne evangelium til hedninger, hvilket de jødiske kristne tolkede som et eskatologisk tegn på parusians nærhed (s. 18-22). Derfor var såvel missionen til det jødiske folk som forkyndelsen af evangeliet til ikke-jøderne nødvendig. Denne nærforventning, som Nepper antager hos evangeliets forfatter og læsere, styrkedes af begivenhederne under det jødiske oprør mod Rom i 66-70 (*ikke* 64-70, som Nepper fejlagtigt anfører, s. 27), idet Nepper antager, at Mattæusevangeliet er affattet *før* templets fald i 70 (jf. især kap. 24, s. 23-27).

Det vil sige, at også Nepper forsøger sig med en »redaktions-historisk« hypotese i stil med Mogens Müller. Men de her anførte tillige med andre spændinger i Mattæusevangeliet lader sig dog vel enklere »løse« ad traditionshistorisk vej. Er det ikke simplere og mere »økonomisk« at antage, at tekster, der er præget af en intens nærforventning og

Review-artikel

af en »partikularistisk« begrænsning til jøderne, hører hjemme på et andet og ældre tidspunkt end tekster, der er præget af de modsatte synspunkter?

Neppers kommentar udmærker sig ved mange værdifulde oplysninger og iagttagelser, der imidlertid ofte kommer dumpende i en spredt og lidt tilfældig orden. F.eks. får vi ofte gode oplysninger om jødiske forholds betydning for forståelsen af teksten i Mattæusevangeliet (jf. f.eks. s. 32); vi får ligeledes en god oversigt over Mat. 1-2 i forhold til Luk. 1-2 (s. 42); der leveres en fin oversigt over lignelserne i evangelierne (s. 161-165), og der gives en lignende oversigt over problemerne i forbindelse med Jesu dødsdag (s. 311-312).

Men heroverfor står talrige svagheder: Den væsentligste er den, at kommentaren er så ujævn. F.eks. udelades i indledningen en forskningshistorisk oversigt med den begrundelse, at den kan læserne selv erhverve sig (s. 9). Heroverfor leveres der så alligevel nogle steder en mere eller mindre udførlig redegørelse for forskningens historie (f.eks. s. 180-182). Desuden er jeg nødt til at spørge, om det samme princip ikke kan gælde mange andre af de oplysninger, som Nepper alligevel leverer i sin kommentar? Ja, hvorfor så overhovedet skrive et sådant værk?

Videre foretages der løbende en vis synoptisk sammenligning (f.eks. s. 205-206), men denne føres ikke til bunds til en kritisk synoptisk, litterærkritisk og traditionshistorisk analyse og rekonstruktion. Det betyder, at det redaktionshistoriske niveau blandes sammen med de tidligere lag i traditionernes historie (jf. s. 69, 153, 189, 192, 212, 233, 245, 260 og 262-263).

Sammenfattende gælder det også om Nepper-Christensens kommentar, at forfatteren - snarere end at være optaget af for sine læsere at udpege problemer og vanskeligheder i teksterne - synes at se det som en vigtigere opgave at »løse« problemer på læserens vegne og så at sige at gennemtygge teksten for ham (jf. f.eks. s. 70-71 til 5,17-20; s. 131 til 10,5-6 og s. 228-229 til 19,27-30). Men er dette ikke at undervurdere læserne, selv de fromme og gudfrygtige deriblandt? Og er det ikke det modsatte, der er fortolkerens vigtigste opgave?

e. Johannes Nissens kommentar til Første Korinterbrev

Johannes Nissens kommentar er velskrevet, klar og pædagogisk. Han betoner endvidere udmærket i sin indledning, at det er nødvendigt at sondre mellem *historisk* og *aktualiserende* læsning af de bibelske skrifter (s. 7-9). Hertil svarer ifølge Nissen, at en tekst kun har én *mening* (der bestemmes som forfatterens hensigt med teksten), mens den kan have flere *betydninger* (der ifølge Nissen fremkommer via mødet mellem tekstens »mening« og læsernes »verden«) (s. 10-11). Og han følger i sin fortolkning af teksten denne tanke op med et forsøg på at sondre mellem den eksegetiske belysning af menighedens *situation* og Paulus' *svar* herpå på den ene side og de *udblik*, i hvilke Nissen overvejer, hvad teksterne eventuelt har at sige mennesker i dag på den anden side (s. 12 og gennemgående). Derved undgår Nissen i nogen grad den forplumrende sammenblanding af historisk og aktualiserende »fortolkning« af teksten, som ellers er et gennemgående problem i flere af de omtalte kommentarer.

Nissen bestemmer hovedtanken i Første Korinterbrev - og vel generelt både hos Paulus og i urkristendommen? - som *fællesskabet* (jf. s. 18, 20-23, 27, 84, 109, 115-116, 163 og 230-231). Hovedformålet med Første Korinterbrev er at reparere og genoprette det brudte fællesskab i den korintiske menighed, og dette mål søger Paulus at nå ved at henvise til, at den kristne menighed, *ekklesia*, er en helhed og en enhed, nemlig *Kristi legeme* (jf. især 1. Kor. 1,10-16 og 12,12 ff.). Sammen med denne fællesskabstanke hænger ifølge Nissen den tanke, at »kristendom er frigørelse« (s. 110). Den finder han i Første Korinterbrev, især i kap. 1 og 7 samt, principielt i 12,12-13 (jf. Gal. 3,28). Det kristne fællesskab og den frigørelse og lighed, der skal virkeliggøres heri, tolker Nissen som en model ikke blot for kirken, men også for menneskers samfund i »verden« (s. 21-22, 109-110, 168-180 og 230-231).

Her i Danmark er Nissens tolkning af Første Korinterbrev (og kristendommen generelt) vel nok det nærmeste, man kommer til den marxistisk inspirerede *befrielsesteologi*. Det er imidlertid et meget stort spørgsmål, om der med denne tolkning af Paulus ikke sker en afgørende accentforskydning i forhold til teksterne. Jeg er i alt fald overbevist om, at kernen i de paulinske tekster ligger et helt andet sted, nemlig i det, man kunne kalde den *eskatologiske etik*. Hovedsagen for Paulus er, at hans

Review-artikel

menigheder og han selv, som nu i kraft af Kristi frelse har fået muligheden derfor,¹⁴ da også virkelig kommer til at bestå prøven ved den umiddelbart forestående dom (jf. 1. Kor. 5,9-13; 6,7-11; 9,19-27 og kap. 15). Derfor er det Paulus så meget om at gøre, at de kristne i Korint (og andre steder) - i efterfølgelse af Kristus og Paulus selv (jf. 4,17; 9,1 ff. og 11,1) - konkret lever et fuldkomment liv (jf. Mat. 5,48) i »agapæisk« afkald (jf. kap. 13). For kun derved vil de opnå at få del i det eftertragtede mål, opstandelsen fra de døde og det evige liv i Guds Rige.

Nissens kommentar er således (endnu) et eksempel på, at en længsel efter »aktualisering« - på trods af viljen til at sondre mellem eksegesi og aktualisering - fører fortolkningen på afveje, så man forveksler centralt og perifert i teksterne.

f. Thestrup Pedersens kommentar til Markusevangeliet

Thestrup Pedersen, som tidligere har offentliggjort meget populære bøger om Jesus og Paulus,¹⁵ har i 1985 i Bibelselskabets kommentar-serie publiceret en fortolkning af Markusevangeliet. På godt og ondt præges denne bog af de træk, man kender fra de meget anvendte undervisningsbøger. Skal man udtrykke sig skarpt, kan man karakterisere disse - og ligeledes kommentaren til Markusevangeliet - som en kedelig cocktail af rigtige leksikalske detailoplysninger, konservativ apologetik (jf. kommentaren, s. 23, 80 og 87), luthersk ortodoksi (jf. s. 34, 60, 107, 123-124, 139, 168, 174 og 205) og dialektisk teologi (jf. s. 16-17, 107, 164, 197), ingredienser, som bestemt ikke virker i retning af at åbne sværttilgængelige bibeltekster for moderne læsere.

Lad mig forsøge at konkretisere denne hårde dom, når det gælder Markus-kommentaren: 1) Vi lærer her, at det ikke kan lade sig gøre historisk at trænge om bag evangeliernes »forkyndende tradition« (s. 17, jf. 230).¹⁶ 2) Derfor finder vi ingen fornuftige overvejelser om forholdet mellem redaktionen og de forskellige historiske lag i den/de forudgående traditioner (jf. s. 27, 38, 41, 56, 62 og 107). 3) Hertil svarer, at vi ikke får antydningen af en synoptisk analyse, men blot spises af med en rent dogmatisk meddelelse om, at Markusevangeliet er ældst (s. 12, 17). 4) På trods af de principielle positioner, der er udtrykt i punkt 1) og 2), belæres vi imidlertid alligevel om, at Jesu forkyndelse grundlæggende sva-

rer til Paulus' teologi (s. 12 og 107).¹⁷ 5) I praksis viser det sig da også, at Thestrup Pedersen - stadig på trods af punkt 1) og 2) - frimodigt »historiserer« f.eks. om disciplenes uforstand (s.74, 107, 114, 119, 143 osv.) og om Jesu messianske selvbevidsthed (s. 15, 27, 40, 58, 119-122, 143, 176, 182, 196 og 212).¹⁸

Dertil kommer mindre væsentlige detaljer som den, at Thestrup Pedersen ikke røber kendskab til den redaktionshistoriske Markus-forskning, men synes at være blevet stående ved en formhistorisk erkendelse (jf. s. 13, 18-21 og 23). Det er ligeledes påfaldende, at Thestrup Pedersen uden at blinke taler om »Menneskesønnen« i Dan. 7,13-14 som »en himmelsk forløverskikkelse« (s. 45, jf. 120).¹⁹ Endelig springer det i øjnene, at Thestrup Pedersen stadigvæk kan få sig selv til at anvende det afskyelige ord *senjødedommen* (s. 33, 38, 43, 93 og 187).

Denne skarpe kritik indebærer naturligvis ikke, at vi i denne kommentar ikke finder mange gode og nyttige oplysninger. Det gør vi selvfølgelig (jf. f.eks. s. 11-12 om ordet *evangelium*; s. 93 om forholdet mellem Johannes Døben og Jesus og s. 93 og 159-160: fortolkningen af 11,12-14). Men en kommentar er ikke blot et udtog af et leksikon, selv om det ofte kan se sådan ud. En kommentar skal hjælpe læserne med arbejdet med *alle* de problemer, der foreligger i teksten. Og det gør Thestrup Pedersens ikke på nogen entydig måde.

g. Aage Pilgaards Markus-kommentar

Pilgaard offentliggjorde i 1988 en kommentar til Markusevangeliet, som allerede har vundet stor udbredelse. Der er tale om en grundigt arbejde, der bygger dels på Pilgaards licentiatafhandling om Jesus som undergører (1983) og dels på adskillige års forelæsninger og øvelser om Markusevangeliet. Pilgaards kommentar, der er udkommet på Aarhus Universitetsforlag, og som udmærket kunne antyde standarden for dette forlags kommende kommentar-serie, adskiller sig på enkelte punkter både fra Bibelselskabets kommentarer og fra Nepper-Christensens Matthæus-kommentar: Ligesom Neppers bog forholder Pilgaard sig til den græske evangelietekst. Og som den eneste danske kommentar siden Mosbech og L. J. Koch²⁰ indfører Pilgaard læserne i den nyere evangelie- og Markus-forskning samtidig med, at han fører en løbende lærd

Review-artikel

debat med andre forskere. Det anser jeg for en vældig gevinst, da vi nu engang kun kan erkende og forstå teksterne gennem en vedvarende dialog på højeste plan med andre eksegeter om deres forståelse og fortolkning. Derved sikres læseren også, at den kommentar, han læser, virkelig er på højde med den nyeste internationale forskning. Pilgaard er ligeledes ene om under gennemgangen af teksterne i Markusevangeliet at gennemføre en systematisk synoptisk sammenligning. Dog forudsættes tokilde-hypotesen uden diskussion, og der føres ingen dybtgående debat om det synoptiske problem.²¹ Endelig er Pilgaard den eneste af de nyere danske kommentatorer, som løbende selv oversætter den græske tekst, hvilket giver fortolkningen en helt anden og dybere dimension. Disse egenskaber sikrer tilsammen Pilgaards arbejde den akademiske førsteplads blandt de senere års mange danske kommentarer.

Når det er sagt, må det tilføjes, at Pilgaard i begge sine arbejder om Markusevangeliet tilslutter sig Hejne Simonsens tese om en væsentlig overensstemmelse mellem Markusevangeliet og de traditioner, som skriftet forudsætter og bygger på.²² Det indebærer en fornuftig kritik af den redaktionshistoriske forskning (s. 22-25). Samtidig medfører denne position imidlertid en så kraftig betoning af kontinuiteten mellem tradition og redaktion (s. 24 og note 44), at det kommer til at sløve blikket for de brud, der også eksisterer mellem disse to trin i traditionens historie.

Også Pilgaard holder sig i sin fortolkning primært til teksten i det foreliggende Markusevangelium, mens de ældre traditioner og den historiske Jesus kun berøres sporadisk. Det vil sige, at også Pilgaard må siges at ligge under for den - på mange måder bekvemme - redaktionshistoriske tilbøjelighed til at melde pas over for de helt afgørende spørgsmål om den synoptiske traditions historie og om den historiske Jesus. Hertil svarer det måske, at Pilgaard ikke interesserer sig synderligt for spørgsmålet om parusians udeblivelse og i øvrigt ikke tillægger dette vigtige spørgsmål nogen særlig betydning for den skriftlige fiksering af Markus-evangeliet (s. 24).

h. Hejne Simonsens kommentar til Pastoralbrevene

Denne lille bog blev det sidste arbejde fra Hejne Simonsens hånd inden hans død i august 1989. Kommentaren hæver sig op over gennemsnittet

som et meget selvstændigt arbejde. På den ene side erkendes det blankt, at Pastoralbrevene ikke er ægte Paulus-breve, men er »epistler« (s. 10-13 og 76), der repræsenterer et senere stadium i urkirkens historie (s. 11 og 14-15). Men på den anden side betoner Hejne Simonsen meget stærkt, at Pastoralbrevene - i lighed med Acta - selv lægger vægt på at stå i og videreføre den paulinske tradition (s. 15-16). Dette synspunkt overbetones dog, når det dermed hævdes, »at også disse breve hører legitimt med i den paulinske brevsamling i vort Nye Testamente« (s. 16).

I fortolkningen af de tre breve slutter Hejne Simonsen sig uden forbehold til den traditionelle tale om, at Pastoralbrevene står i et kritisk opgør med *gnostikere* (jf. s. 15, 20, 54, 65, 71, 86) af *hellenistisk* (s. 70 og 108), *asketisk* (s. 50 og 108) og/eller *synkretistisk* (s. 108) observans. Samtidig kan dog også udtryk i selve Pastoralbrevene betegnes som *hellenistiske* (s. 22, (36), 69 og 77-78), uden at Hejne Simonsen af den grund føler noget behov for nærmere at redegøre for indholdet af begrebet *hellenisme*.²³ Begrebet *gnosis* defineres ganske vist, men langt fra på nogen tilfredsstillende måde: *Gnosis* er »et nøglebegreb for hele den hellenistiske bestræbelse for gennem spekulation at trænge ind i guddommens væsen« (s. 71).²⁴

Det er imidlertid ikke betryggende at forklare én ubekendt (modstanderne i Pastoralbrevene) med en anden ubekendt (gnosticisme eller hellenisme). Og det er ufrugtbart uden videre at tage teksternes påstand om, at der eksisterede en afgørende forskel mellem forfatteren og hans »modstandere«, for pålydende,²⁵ idet man så bagefter bekvemt kan forsyne disse modstandere med den i øvrigt ikke definerede etikette *gnosticisme*. Jeg mener ganske enkelt, at denne traditionelle vej til at tolke Pastoralbrevene (og Paulus) ingen vegne fører og derfor bør opgives.

Hejne Simonsen slutter sig på denne måde til de eksegeter, som forsvare Pastoralbrevene mod anklagen for »borgerlig kristendom« (s. 90). Kristendommen i Pastoralbrevene er ifølge Hejne Simonsen ikke u- eller anti-paulinsk; den er - trods disse breves »hellenistiske« sprogdragt - heller ikke gnostisk, men den rehabiliteres i høj grad som den ægte paulinske vare. Det er en skam, at Hejne Simonsen her har følt sig nødsaget til at betræde så konservative stier.

Til slut vil jeg påpege en enkelt fejl: I sin kommentar til 1. Tim. 2,1-

Review-artikel

7 hævder Hejne Simonsen en passant, at de første kristen-forfølgelser bryder frem under Domitian (81-96 e.v.t.) (s. 31).²⁶ Det er egentlig ikke overraskende at møde denne tanke, eftersom den faktisk kolporteres i en stor del af faglitteraturen. Det gør den dog ikke mere sand, og sandheden er den, at ikke én eneste antik kilde taler om forfølgelse under Domitian.²⁷

i. Lars Tjalves kommentar til Lukasevangeliet

Med denne bog forestilles vi for en »narrativ« læsning og udlægning af Lukasevangeliet.²⁸ Tjalve forholder sig kritisk over for de traditionelle »historisk-kritiske« metoder (s. 13-14). I stedet anbefaler han en - i øvrigt redaktionshistorisk - koncentration om »evangelieskriftet i sig selv« (s. 14), der - ligesom de tidligere mundtlige traditioner - først og fremmest er *fortælling(er)*. Og fortællinger er ikke primært historiske kilder, men snarere »en særlig form for overtalelse« (s. 15).

Med denne bestemmelse kommer man tæt på kategorien *forkyndelse*, hvilket næppe er uvelkomment, hverken for Svend Bjerg eller for Lars Tjalve. Over for denne position må det imidlertid utvetydigt fremhæves, at der her opstilles falske alternativer og foretages ideologiserende kortslutninger. Der er tale om en kortslutning, når man fra det faktum, at den historisk-kritiske metode kun med stort besvær kan producere løsninger, der oven i købet er usikre, slutter sig til den tese, at det er helt umuligt at nå rimeligt sikre historiske resultater (s. 13).²⁹ Det er ligeledes en kortslutning at hævde, at man ikke historisk kan udnytte kilder, som ikke selv er eller vil være sådanne (s. 15). Litterær og historisk læsning er ikke alternativer (jf. også Tjalve, s. 20), selv om nogle genrer selvfølgelig indbyder mere til den ene læsning end den anden. Og i evangeliernes tilfælde kan der ikke være nogen tvivl om, at begge metoder kan benyttes - ganske som det i øvrigt kan gøres over for f.eks. Filons og Josefus' værker. Det forekommer derfor indlysende, at tilskyndelsen til den »litterære« læsning af evangelierne som »fortællinger« henter sin drivkraft fra simpel religiøs apologetik hos folk, som - med rette eller urette - føler sig trængt af den historisk-kritiske metode.³⁰

Tjalve vil da heller ikke drage den fulde konsekvens af sin »narrative« tilgang (s. 20). Han orienterer i alt fald udmærket om de historiske

forhold og om Lukasevangeliets særlige profil (s. 22-30). Dog overbetoner Tjalve det retoriske element hos den antikke historiker (s. 31-32), og derved afstreges den pålidelighed (*asfaleia*) og præcision, som også spiller en rolle i den antikke historiografi både generelt og i Luk. 1,1-4.

Tjalve præsterer i øvrigt en velskrevet og oplysende, om end kortfattet fortolkning af Lukasevangeliets, hvor vægten følgerigtigt lægges på den foreliggende evangelietekst. Han tilslutter sig tydeligvis den redaktionshistoriske læsning af Lukasevangeliets i Conzelmanns version.³¹ Parusi-forventningen er kraftigt afsvækket; i centrum af kristendommen står ikke længere parusi-forventningen, men kirken, Helligånden og missionen (s. 24-30); den kristne kirke har erstattet det jødiske folk, og verdens »centrum« er blevet flyttet fra Jerusalem til Rom (s. 23-24).

Men denne læsning - især af Luk. 11,2 (s. 99); 17,20-37 og 21,5 ff., specielt 21,27-28 (s. 155) - forekommer mig alt for hårdhændet. Dertil kommer en udpræget svaghed i metoden, idet Tjalve - i lighed med Mogens Müller og Thestrup Pedersen - hverken vil vide af nogen systematisk synoptisk sammenligning eller af traditionshistorisk analyse (jf. s. 98, 122 og 151). Men sikre redaktionshistoriske resultater lader sig - som nævnt ovenfor - faktisk ikke opnå ad anden vej. Derfor har heller ikke Tjalve noget solidt værn mod vilkårligheden. Derfor får han også alt for let en moderne Jesus ud af sin læsning, en Jesus, som er lige så »drilsk«, »underfundig« og »ironisk« (s. 69, 75, 113, 116 og 117), som en oplyst københavnsk forstadsborger kan ønske sig. Det er muligt, at prædikanten føler sig nødsaget til den type indlæsninger og bortforklaringer. Men eksegeten og fortolkeren?

3. Konklusion

Generelt må de mange nye danske kommentarer til NT betegnes som skuffende. Med visse hæderlige undtagelser er de præget - ikke af mod og vilje til at se i øjnene, hvad der står i teksterne, og af lyst til at bakke med de virkelige vanskeligheder, vi finder dér - men, i varierende omfang, naturligvis, snarere af en forbløffende interesse i at bagatellisere problemerne, feje dem ind under gulvtæppet eller servere uholdbare pseudo-løsninger på dem. Den ulyksalige trang til »aktualisering« må nok tilskrives en betydelig del af årsagen hertil. De nyere danske kom-

Review-artikel

mentarers faglige og fag-etiske standard er derfor ikke imponerende.

Jeg er heller ikke blevet overvældet af deres vilje til at orientere om nybruddene i den internationale forskning. Nissens kommentar er ganske vist præget af den moderne *befrielsesteologi*, ligesom Müllers og især Tjalves arbejder er præget af den nyere »litterære« læsning af de nytestamentlige skrifter. Men ellers forholder det sig snarere sådan, at man i flere tilfælde endog forsøger at »glemme« den ældre kritiske forskning i det 19. og 20. århundrede, nemlig de religionshistoriske, litterærkritiske, formhistoriske og redaktionshistoriske skoler. Jeg har i alt fald ofte siddet med en fornemmelse af regression, når jeg læste i disse fortolkninger. Generelt er tendensen kvælende konservativ, en tilbøjelighed, som jeg på sin vis kan forstå, nemlig som en begribelig reaktion imod de notoriske urimeligheder og overdrevlinger, som tidligere er blevet bedrevet i den kritiske forsknings navn.

Hvad specielt Bibelselskabets kommentarserie angår, kan jeg ikke forstå, at der her ikke kan tillades litteraturlister, kort, noter med referencer, indeks samt en orientering om forskningshistorien. Enhver fortolkning indskriver sig i en tradition og en kontekst, og dén er det kun nyttigt og oplysende at få udfoldet eksplicit. Det er svært at forstå, at man har lov til at referere og citere kirkefædre, reformatorer og Den danske Salmebog, men ikke nutidige forskere. Det er der ganske enkelt ingen mening i.

Overhovedet kan man spørge sig selv, om kommentarer af denne type tjener noget fornuftigt formål. Dersom en kommentar rummer et lidt tilfældigt udvalg af leksikalske oplysninger, en i omfang varierende parafrase af teksten og en portion »aktualiserende« og »vedkommende« udlægning styret af tradition, stereotyper og personlige fordomme, så lad os blive fri for for denne vanskelige genre. For der eksisterer jo udmærkede leksika, og ideologiserende forkyndelse af alle typer har vi inderligt nok af i forvejen. Skal vi have kommentarer i fremtiden, så bør de efter min mening tilhøre en af følgende to typer: En kommentar skal enten repræsentere en »litterær« og/eller »redaktionshistorisk« analyse af den foreliggende tekst i stil med Mogens Müllers og Lars Tjalves arbejder. Eller også skal den være et problembevidst debat-forum for alle de vanskeligheder, som en nytestamentlig tekst nu engang rummer, således som

det i vid udstrækning er tilfældet hos Hyldahl.

Generelt er det især bekymrende, at der gør sig så massiv en modvilje gældende mod den historiske forskning. Det varslers ilde for fremtiden. Skal vi virkelig til at vænne os til, at der ikke længere - i alt fald ikke i Danmark - kan skrives bøger om Jesus og kristendommens grundlæggelse og ældste historie? Og guderne skal vide, at der ikke er skrevet ret mange.³² Men kan vi professionelle eksegeter virkelig leve med, at litteraturen om disse for vor kultur så grundlæggende emner skal overlades til amatører og fantasier? Jeg mener, at vi må tage os sammen og skrive noget seriøst på trods af, at vanskelighederne er næsten uoverstigelige. Det må gøres, om ikke af andre grunde så for at dæmme op for obskurantismen.

Til allersidst vil jeg pege på enkelte væsentlige problemer, som generelt slet ikke omtales, eller kun strejfs overfladisk i de gennemgåede kommentarer: 1) Begrebet *hellenisme* anvendes her og der sorgløst både som en kronologisk og som en kulturhistorisk bestemmelse, men det defineres så at sige aldrig. Det er der behov for. 2) Nogenlunde det samme gælder begrebet *gnosticisme*, sådan som jeg har drøftet det i forbindelse med Hejne Simonsens kommentar til Pastoralbrevene. 3) I forlængelse heraf er der behov for en afklaring af, hvilket syn på *verden*, denne foranderlige verden af kød og blod, som vi lever i, der præger NT. Er det så entydigt, at verden i NT er Guds gode skabning? 4) I den forbindelse trænger vi ligeledes til en fornyet undersøgelse af *Satans* rolle og betydning i de nytestamentlige skrifter. Hvordan er Satans forhold til verden, til Gud og til Jesus? 5) Endvidere mener jeg, at *anti-semitismen* i NT skal analyseres på ny. Hvordan er forholdet til jøderne og jødedommen i NT? Og hvad er det for strukturer, konflikter og interesser, som ligger bag og styrer de nytestamentlige skrifers udsagn om jøderne? 6) Endelig hænger spørgsmålet om disciplenes og den kristne menigheds selvforståelse og selvportrættering sikkert sammen med dette spørgsmål. Også dette kunne derfor med fordel gennemgås på ny. Undersøgelser af disse og andre vigtige spørgsmål peger alle i retning af, at den ældste kristendom ikke er én, men mange. De omtalte kommentarer er gennemgående ikke præget af denne type spørgsmål og interesser - desværre! Men er det helt udelukket, at kommende kommentarer

Review-artikel

kunne tage disse og nogle af de øvrige emner op, som jeg her har efterlyst?

Liste over de anmeldte bøger

Hyldahl, Niels, *Tessalonikerbrevene fortolket*, Det danske Bibelselskab, København 1987

Meile, Eva, *Romerbrevet fortolket*, Det danske Bibelselskab, København 1989

Müller, Mogens, *Mattæusevangeliet fortolket*, Det danske Bibelselskab, København 1988

Nepper-Christensen, Poul, *Matthæusevangeliet. En kommentar*, Anis, Århus 1988

Nissen, Johannes, *Første Korinterbrev fortolket*, Det danske Bibelselskab, København 1990

Pedersen, E. Thestrup, *Markusevangeliet fortolket*, Det danske Bibelselskab, København 1985

Pilgaard, Aage, *Kommentar til Markusevangeliet*, Aarhus Universitetsforlag, Århus 1988

Simonsen, Hejne, *Pastoralbrevene fortolket*, Det danske Bibelselskab, København 1989

Tjalve, Lars, *Lukasevangeliet fortolket*, Det danske Bibelselskab, København 1986

Noter

1. Jf. M. Müller, *Der Ausdruck »Menschensohn« in den Evangelien. Voraussetzungen und Bedeutung*, Leiden 1984; M. Stiller Kjærgaard, *Metaphor and Parable. A Systematic Analysis of the Specific Structure and Cognitive Function of the Synoptic Similes and Parables qua Metaphors*, Leiden 1986; H. Kjær Nielsen, *Heilung und Verkündigung. Das Verständnis der Heilung und ihres Verhältnisses zur Verkündigung bei Jesus und in der ältesten Kirche*, Leiden 1987.
2. Jf. G. Hallbäck, *Strukturalisme og eksegetik. Modelanalyser af Markus 5,21-43*, København 1983; J. Nissen, *Budskab og konsekvens. Ethiske grundholdninger og konkret praksis hos Jesus og de første kristne*, Århus 1985; Aa. Pilgaard, *Jesus som undergører i Markusevangeliet. Undertraditionens betydning for Markusevangeliets kristologi*, og N. Willert, *Pilatusbilledet i den antike jødedom og kristendom*, Århus 1989. Dertil kommer flere andre monografier om eller af betydning for NT og den ældste kristendom: C. Breengaard, *Er du kristen? Romermagt og kristne fra Paulus til Ignatios af*

- Antiokia*, København 1986; A. Davidsen, *Paulus. Indledning og kommentar til Paulus' breve og breve skrevet i Paulus' navn*, København 1986; B. Otzen, *Den antike jødedom. Politisk udvikling og religiøse strømninger fra Aleksander den Store til Kejser Hadrian*, København 1984 (engelsk udg. 1990 og dansk 2. udg. 1989); E. Thestrup Pedersen, *Jesu forkyndelse. Fortolkning af udvalgte tekster fra de synoptiske evangelier*, Anden omarbejdede og forøgede udgave, Valby 1989 (1. udg. 1970), samt mine egne arbejder om Josefus: P. Bilde, *Josefus som historieskriver. En undersøgelse af Josefus' fremstilling af Gaius Caligulas konflikt med jøderne i Palæstina (Bell 2, 184-203 og Ant 18, 261-309) med særligt henblik på forfatterens historiske pålidelighed*, København 1983, og *Flavius Josephus between Jerusalem and Rome. His Life, his Works, and their Importance*, Sheffield 1988.
3. Jf. K. Friis Plum og G. Hallböck (red.), *Det gamle Testamente og den kristne fortolkning*, København 1988 (bind 2 i denne serie - om jødedommen i hellenistisk tid - er i øvrigt på trapperne), og S. Pedersen (red.), *Skriftsyn og metode. Om den nytestamentlige hermeneutik*, Århus 1989.
 4. Jf. N.J. Cappelørn, N. Hyldahl og B. Wiberg (red.), *De apostolske Fædre i dansk oversættelse med indledninger og noter*, København 1985; S. Giversen (red.), *Den ukendte Gud. Hermes-teksterne i oversættelse*, København 1983; S. Giversen (red.), *De apostolske Fædre i oversættelse med indledning og noter*, I-II, København 1985; S. Giversen (red.), *Jeg Mani - Jesu Kristi apostel. Religionsstifteren Mani's selvbiografi i oversættelse med indledning og noter*, København 1987; S. Giversen (red.), *Thomasevangeliet*, 2. bearbejdede udg., København 1990; N. Hyldahl (red.), *Paulus' breve. Oversættelse, indledning, noter*, København 1977. Dertil kommer den nye oversættelse af selve *Det nye Testamente*, og inden længe kan vi vente at se S. Giversens samlede oversættelse af de koptiske gnostiske skrifter fra Nag Hammadi.
 5. Ud over de ovenfor nævnte er der tale om følgende: M. Byskov, *Jakobsbrevet fortolket*, København 1987; F. Fleinert-Jensen, *Johannesbrevene fortolket*, København 1983; N. Hyldahl, *Galaterbrevet fortolket*, København 1982; B. Noack, *Petersbrevene og Judasbrevet fortolket*, København 1986; S. Ruager, *Hebræerbrevet fortolket*, København 1982.
 6. Uden at gøre krav på fuldstændighed henviser jeg til N. Hyldahl, *Philosophie und Christentum. Eine Interpretation der Einleitung zum Dialog Justins*, København 1966; N. Hyldahl, *Loven og Troen. En analyse af Filipperevangeliets tredje kapitel*, Århus 1968; N. Hyldahl, *Udenfor og indenfor. Sociale og økonomiske aspekter i den ældste kristendom*, København 1974; N. Hyldahl, *Die paulinische Chronologie*, Leiden 1986; B. Noack, *Markusevangeliets lignelseskapitel*, København 1965; B. Noack, *Det nye Testamente og de første kristne årtier*, København 1968 (og senere); B. Noack, *Om Faderen*, København 1969; B. Noack, *Matthæusevangeliets folkelighed*, København 1971; B. Noack, *Tegnene i Johannesevangeliet*, København 1974, og B. Noack, *Lukasevangeliets rejseberetning*, København 1977. Dertil kommer en række andre nytestamentlige monografier som M. Müller, *Messias og »menneskesøn« i Daniels Bog, Første Enoksbog og Fjerde Ezrabog*, København 1972; M. Müller, *Jesus-opfattelser i den nytestamentlige forskning*, København 1978; E. Thestrup Pedersen, *Apostlen Paulus. Udvalgte tekster fra de paulinske breve*, København 1971, samt Jesus-bogen fra 1989 (jf. ovenfor i note 2); S. Pedersen (red.), *Dåben i Ny Testamente*, Århus 1982; S. Ruager, *Guds Rige og Jesu person*, Århus 1975; H. Simonsen, *Traditionssammenhæng og forkyndelsessigte i Markusevangeliets fortællestof*, København 1966; H. Si-

Review-artikel

- mensen, *Evangeliernes Tilblivelse. Den nyere evangelieforskning og dens metoder*, København 1971.
7. Jf. det anførte værk af G. Hallböck (1983) og det tema-nummer om de nyere eksegetiske metoder, *GENVEJ eller OMVEJ?! metodisk læsning i religionsfaget*, som i 1989 blev udgivet af Religionslærerforeningen i *Religion*, 2, 1989. De nyere litterære metoder er i øvrigt i Danmark fortrinsvis blevet præsenteret af Ole Davidsen, Gert Hallböck og Hans Jørgen Lundager, nemlig i en række artikler i *Dansk Teologisk Tidsskrift*, *Fønix* og *Religionsvidenskabeligt Tidsskrift*. Om Girard, se F. Frandsen, »Begæret, volden og offeret«, *Religionsvidenskabeligt Tidsskrift* 6, 1985, 79-102, og K. Nielsen, »Syndebukke i Gammel Testamente«, *Religionsvidenskabeligt Tidsskrift* 14, 1989, 3-21. Girards bog om »syndebukken« er i øvrigt nu kommet på dansk i oversættelse ved Hans Jørgen Lundager Jensen og Jørgen Jørgensen: René Girard, *Job - idol og syndebuk*, København 1990.
 8. Jf. f.eks. Hyldahl, 1987, s. 90 (W. Trilling); Thestrup Pedersen, 1985, s. 197 (Karl Barth) og Simonsen, 1989, s. 39 (F. Torm).
 9. På dette punkt kan det være nyttigt at læse Wredes, Grønbechs og Stendahls bøger om Paulus: W. Wrede, *Paulus*, Halle 1904 (genoptrykt i K.H. Rengstorff (red.), *Das Paulusbild in der neueren deutschen Forschung*, Darmstadt 1969, 1-97); V. Grønbech, *Paulus. Jesu Kristi Apostel*, København 1941, og K. Stendahl, *Paul among Jews and Gentiles*, London 1977.
 10. Jf. den sigende udvikling fra tekster som Mat. 10,23 over tekster som Mat. 16,28 par. og 1. Tess. 4,15 til tekster som Acta 1,6-8; 2. Tess. 2,1-4; Joh. 21,20-23 og 2. Pet. 3,3ff. og hertil den klassiske fremstilling i E. Grässer, *Das Problem der Parusieverzögerung in den synoptischen Evangelien und in der Apostelgeschichte*, 2. udg., Berlin 1960.
 11. Jf. A. Deissmann, *Paulus. Eine kultur- und religionsgeschichtliche Skizze*, 2. udg., Tübingen 1925 (orig. 1911); den klassiske fremstilling hos A. Schweitzer, *Die Mystik des Apostels Paulus*, Tübingen 1930, og min artikel, »Paulus som mystiker«, i: Per Bilde og A. W. Geertz (red.), *Mystik - den indre vej? En religionshistorisk udfordring*, Århus 1990.
 12. Jf. det i note 6 anførte værk om Jesus-opfattelser i den nytestamentlige forskning. Se heroverfor mine artikler »Den nyere evangelieforsknings metoder og spørgsmålet om den historiske Jesus«, *Dansk Teologisk Tidsskrift* 41, 1978, 217-243, og »Religion og politik i Jesusbevægelsen«, *Dansk Teologisk Tidsskrift* 42, 1979, 1-19.
 13. Jf. P. Nepper-Christensen, *Das Matthäusevangelium. Ein judenchristliches Evangelium*, Århus 1958.
 14. Jf. Rom. 8,3-4 og mine bemærkninger dertil ovenfor i afsnit 2.b.
 15. Se henvisningerne i noterne 2 og 6.
 16. Jf. Mogens Müllers position.
 17. Således også Eva Meile 1988, s. 7 og 17.
 18. Det samme forekommer hos Mogens Müller, jf. 1988, f.eks. s. 174 og 248.
 19. Jf. især de anførte værker om denne sag af Mogens Müller (1972 og 1984).
 20. Jf. H. Mosbechs, *Apostlenes Gerninger indledet og forklaret*, 4. udg., København 1963 (orig. 1938); *Sproglig Fortolkning til Apostlenes Gerninger*, 2. udg., København 1945

- (orig. 1944); *Første Korinterbrev indledet og forklaret*, 2. udg. København 1950; *Sproglig Fortolkning til Første Korinterbrev*, København 1951; *Johannes' Åbenbaring indledet og forklaret*, København 1943; *Sproglig Fortolkning til Johannes' Åbenbaring*, København 1944; L.J. Koch, *Fortolkning til Johannesbrevene*, København 1943, og *Fortolkning til Paulus' andet Brev til Korinthiere*, 3. udg., København 1958.
21. Det samme er tilfældet hos Mogens Müller (1988, s. 15 og 18) og Nepper-Christensen (1988, s. 11-12).
 22. Jf. Hejne Simonsen 1966 samt Pilgaard, s. 26, note 44, som i denne sag ligeledes henviser til Kjær Nielsen 1987.
 23. Jf. hertil mine artikler »Begrebet 'hellenisme'«, *DTT*, 52, 1989, 204-215, og »Hellenismen i nyere forskning«, *Religionsvidenskabeligt Tidsskrift* 16, 1990, 3-39.
 24. Jf. hertil især K. Rudolph, *Die Gnosis. Wesen und Geschichte einer spätantiken Religion*, Göttingen 1977, 58 ff. Se også J. P. Asmussen, »Når vi nu er af Guds slægt...« - *tekster til gnosticismen*, København 1978, s. 9-16.
 25. Det samme gælder naturligvis eksegesen af Paulus' breve.
 26. Således også Nepper-Christensen, 1988, s. 25.
 27. Eftersom dateringen af *Johannes' Åbenbaring* i sig selv er omstridt, kan dette skrift ikke siges at rumme noget utvetydigt vidnesbyrd om en statslig romersk forfølgelse under Domitian. Og ved siden af *Johannes' Åbenbaring* har vi til vor rådighed kun Eusebius, *Historia Ecclesiastica* III, 17-20 (og II, 20,7). Eusebius er selv overbevist om, at Domitian forfulgte de kristne, men han er ikke i stand til at dokumentere denne tese. Ser vi endelig på Dio Cassius (*Historia Romanorum* LXVII, 14,1-2) og Suetonius (*Domitian* 15,1), som Eusebius formodentlig refererer til med sin uspecificerede henvisning til nogle »ikke-kristne forfattere« (III, 18, 4), så fremgår det, at Domitian forfulgte nogle fornemme slægtninge, som havde ladet sig drage af »de jødiske skikke« (...es ta tân Joudaiân aethæ eksokellontes... (Dio)). Den udbredte idé, at Domitian forfulgte de kristne, savner således solidt grundlag, og den repræsenterer i virkeligheden blot en repetition af Eusebius' (og Tertullians) *dicta* herom. Formodentlig er der tale om en ren oldkirkelig myte.
 28. Jf. især Svend Bjergs disputats, *Den kristne grundfortælling. Studier over fortælling og teologi*, Århus 1981, og hertil min artikel, »Historien og fortællingen«, *Religionsvidenskabeligt Tidsskrift* 1, 1982, 39-61. Se også S. Bjerg, »Narrativ læsning«, *Religion*, 2, 1989, 10-15.
 29. Jf. min artikel »Historisk-kritisk metode«, *Religion*, 2, 1989, 2-6.
 30. Jfr. mine artikler mod Svend Bjerg og om den »historisk-kritiske metode«. Se hertil endvidere min artikel »'Mig og min forskning'. Det personlige engagement i forskningen og faren for subjektiv vilkårlighed. Et indlæg i debatten om engagement og videnskab med særligt henblik på vurderingen af billedsprogets funktion«, *Religionsvidenskabeligt Tidsskrift* 14, 1989, 87-102 (mod Kirsten Niensens disputats).
 31. Jf. H. Conzelmann, *Die Mitte der Zeit. Studien zur Theologie des Lukas*, Tübingen 1962 (orig. 1954).
 32. Jf. B. Diderichsen, *Den historiske Jesus*, 2. udg., København 1965; V. Grønbech, *Jesus Menneskesønnen*, København 1935 (genoptrykt 1962); K. Hansen, *Forargelsen. Senjødedommen og Jesu forkyndelse*, København 1983, og D. Nielsen, *Den historiske Jesus. Fremtidens Religion*, 2. udg., København 1933 (orig. 1924).

Review-artikel

Per Bilde

Lektor, dr. theol.

Institut for Religionsvidenskab

Aarhus Universitet